

TÓTH GERGELY

Állhatatosság és politika

Justus Lipsius munkásságának hatása (és hatástalansága) Révay Péter műveire

Előhang: két levél a Mesternek

„Különlegesen nagy híved és kiváló tisztelőd” (*singularis tui observator et insignis cultor*) – írta Révay Péterről (1568–1622) Justus Lipsiusnak, az ünnepeelt filológus-filozófusnak a másik *insignis cultor*, Rimay János.¹ De vajon valóban „lipsiánus” volt-e Révay Péter, a művelt evangélikus főrend, a Bonfini utáni első teljes Magyarország-történet megírója? Tekinthesz-e műveit a lipsiusi politikai filozófia honi visszhangjának? Ezek tanulmányunk fő kérdésfelvetései.

Hogy szerzőnk Lipsius „követője” volt-e, az látszólag költői kérdés. Régóta ismert ugyanis az a levél, amelyet az ifjú báró írt a (volt) leideni professzornak 1592. július 27-én.² A küldemény keletkezése kapcsán kijelenthető, hogy szerzőnk bizonyosan egyeztetett előtte barátjával, Rimay Jánossal, aki alig egy hónappal később maga is egy levéllel jelentkezett a mesternél, és egyben más honi lipsiánusok (köztük Révay) nevében is választ és bátorítást kért tőle – sikertelenül.³ Habár Révay episztolája Bene Sándor szerint „a Lipsius-mánia erupcióihoz mérve elegánsan visszafogott”,⁴ mégis kiérződik belőle, hogy az ifjú főnemes sem tudta kivonni magát a németalföldi írófejedelem csodálata alól – aki körül olyan heves rajongás alakult ki a korabeli *respublica*

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. A tanulmány a BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület kutatási projekt támogatásával készült. – Dolgozatom annak az előadásnak az írott és szerkesztett változata, amelyet 2018. október 30-án tartottam az MTA BTK ITI Reneszánsz Osztálya által szervezett vitaulésen. Köszönöm az előadáshoz hozzászóló kollégáknak a megjegyzéseket, valamint Bene Sándornak a tanulmányom elolvasását és véleményezését.

1 Rimay levelének vonatkozó helyét és fordítását lásd Bene Sándor tanulmányában: BENE Sándor, „Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiusához írott leveléről”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 139–188 (Miskolc: ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 177, 181.

2 A levelet elsőként közölte (eredetiben és magyar fordításban): ANTOINE CORON, „Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiusához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 490–496, 495–496. Újabb közlés és fordítás: BÓNIS György, *Révay Péter*, Irodalomtörténeti füzetek 104 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 97–100. A szöveg Lipsius leveleinek kiadásában is megjelent: LUSTI LIPSI *epistolae*, Pars V: 1592, ed. JEANINE DE LANDTSHEER and JACQUES KLUYSKENS (Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, 1991), 313. Az eddigi kiadások és fordítások kritikáját lásd BENE, „Rimay vindicatus...”, 150.

3 BENE, „Rimay vindicatus...”, 145, 150.

4 Uo., 150.

litterariában, mint annak idején Erasmus esetében (érzésem szerint mind a rajongók, mind a rajongás tárgya az Erasmus-kultuszt, illetve az Erasmus-levelezést imitálták). Révay is éppen arról számolt be levelében, hogyan róttá le tiszteletét ő és barátja, Rimay, a távoli mester művei előtt. „Szinte minden beszélgetésünknek te voltál a tárgya – írja –, s gyakran került rá sor, hogy fölöttébb állhatatos Állhatatosságodat és tökéletesre csiszolt *Politikádat* kézbe vettük, olvastuk, csodáltuk, meg is csókoltuk, és – amint mondják – teli tüdőből dicsőítettük őket; róluk, mint körméről az oroszlánt, ismertük meg a mi Lipsiusunkat...”⁵ A Révayval, illetve a lipsiusi életmű magyar recepciójával foglalkozó irodalom nagy fontosságot tulajdonít e levélnek, s kétségtelen bizonyítéknak tekintik arra nézve, hogy az ifjú báró a németalföldi mester hívévé szegődött, ami aztán a munkásságát is alapvetően befolyásolta.⁶

Rimay példája azonban óvatosságra kell hogy intsen minket. Révay barátja – ahogy azt Bene Sándor bebizonyította – Lipsiusban és műveiben egészen mást szeretett volna látni, mint ami a rideg valóság volt. Ezért is írt 1592. évi levelében a vallási elnyomás alatt sínylődő „belgákról” és a tiszta evangéliumi hitről az ekkorra már újra katolikus Lipsiusnak, aki éppen az „elnyomók”, vagyis a spanyolok uralta Leuvenben készült megtelepedni. Még beszédesebb, hogy Pallas magyar ivadéka a mester nagy művének, a *Politicianak* a legkényesebb részét is invenciózusan félremagyarázta – ahol amaz a vallásról ír –, s toleranciát olvasott ki ott, ahol valójában cinikus közönyösségről volt szó.⁷ Tény, hogy Révay óvatosabb a saját episztolájában, így nem tesz kísérletet Lipsius gondolatainak elemzésére sem. Így viszont az ő esetében még kevésbé tudjuk azt, hogy rajongása kinek, illetve minek szól – „melyik” Lipsiusnak, illetve a mester melyik állításának. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy maga a rajongás „ténye” még nem definiálja a rajongó személyét és szellemi horizontját, és különösen nem kapunk ezáltal biztos térképet művei megértéséhez. A dolog természetesen fordítva áll: a „rajongó” műveiből tudható meg, hogy rajongása milyen természetű volt, és mit értett meg, illetve mit fogadott el mestere munkásságából.

Az alábbiakban Lipsius három olyan művét vizsgálom, amelyeket Révay bizonyosan ismert és olvasott. E művek: a Révay-levelben is említett, 1584-ben publikált *De constantia*; a szintén megemlített, 1589. évi *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (továbbiakban: *Politica*); valamint egy kevésbé ismert alkotás, az 1605. évi *Monita et exempla politica* (továbbiakban: *Monita*).⁸ Arra kívánok választ találni, hogy kimutat-

5 Bene Sándor fordítása, lásd uo.

6 Lásd CORON, „Justus Lipsius...”, 493; BÓNIS, *Révay Péter...*, 12–14; KLANICZAY Tibor, „Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása”, in KLANICZAY Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, Régi magyar könyvtár – Tanulmányok 4, 236–249 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001) 244–245; Ács Pál, „A késő reneszánsz meglazult pillérei: Sztoicizmus és manierizmus az irodalomban”, in *Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon, 16–17. század (kiállítás a Nemzeti Galériában, 2008. március 28–2008. július 27)*, szerk. Mirkó Árpád és Verő Mária, közrem. Ács Pál, 36–50 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2008), 39.

7 BENE, „Rimay vindicatus...”, 160–174.

8 Az említett Lipsius-művek: Iustus LIPSIVS, *De constantia libri duo, qui alloquium praecipue continent in publicis malis* (Antwerpiae: Plantin, 1584); a *Politica* 1590. évi, általunk használt második kiadása: Iustus LIPSIVS, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (Lugduni Batavorum, Plantin, 1590); a *Monita* 1606.

ható-e Lipsius hatása Révay munkáiban – elsősorban a *De monarchia* című posztumusz országtörténetben.⁹

A *De constantia* – egy „nemzedéki könyv” sikere

Justus Lipsius *De constantia*ja műfaja szerint dialógus. Egyik szereplője a hazájából menekvő, sorsán kesergő, kétségbeesett humanista, maga Lipsius; a másik pedig barátja, Carolus Langius – szintén valós személy –, aki vigaszt és útmutatást ad neki pazar birtokán, illetve idilli kertecskéjében. A rövid alkotásnak az ad különös súlyt, s egyben az teszi hitelessé, átélhetővé, hogy a szerző valóban kénytelen volt többször is menekülni hazájából (illetve hazáján belül) a háborús állapotok miatt; a spanyol csapatok családi örökségét is feldúlták.¹⁰

A műben ugyanakkor van egy sajátos ellentmondás. Langius a sztoikus filozófia tételeivel nyugtatja menekvő barátját, hangsúlyozva, hogy a bajok eltúlzása csak *opinio*, azaz vélekedés, és nem észszerű; ahogy a túlságos hazaszeretetet is csak holmi *opinio*.¹¹ Az általános, közéleti bajok, a *publica mala* az isteni gondviselés, a *providentia* akaratóból esnek meg a bölcs vendéglátó szerint, sőt a *publica mala* céljai is jók: Isten ezzel megeddza a jókat, megfeddi az elesetteket, s megbünteti a bűnösöket.¹² Ugyanez a Langius azonban mély melankóliával festi barátja elé az országok, városok, népek mulandóságát, és az emberiség agyagjából kedve szerint újabb és újabb formákat gyúró égi szobrász alakját.¹³ Az sem hat igazán megnyugtatólag, amikor Langius azzal vigasztalja az ifjú Lipsiust, hogy a mai kor szenvedései nem olyan súlyosak: a *publica mala* áradása a bölcs barát szerint az emberiség szokásos működése, és ilyen csapások mindig is voltak, mindig is lesznek, ahogyan rossz és kegyetlen uralkodók is. A *tyrannis*, a zsarnokság ugyanis minden emberben ott van, csak a legtöbb embernek nincs lehetősége kiélnie.¹⁴

A világtörténelem Langius ábrázolásában egymást követő mézárszékek históriája, ahol Caesarok, Augustusok, Commodusok, Attilák vagy éppen spanyol gyarmatosítók hajtanak végre tömeggyilkosságokat, népiirtást és egyéb gazságokat.¹⁵ Még a szenttelen vendéglátó is megrendül, amikor a konkvisztádorok vérfürdőit említi: „elcsügged a lelkem és a nyelvem, Lipsius, miközben ezekről megemlékezem.”¹⁶ Úgy látszik, „Langius”

évi, általunk használt edíciója: Iustus LIPSIUS, *Monita et exempla politica: Libri duo, qui virtutes et vitia principum spectant* (Antwerpiae: Plantin, 1606).

9 Petrus de REWA [RÉVAY Péter], *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem...* (Francofurti: Götz, 1659).

10 Erről maga is részletesen beszámol híres önéletrajzi levelében. Lásd Iustus LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria miscellanea* (Antwerpiae: Plantin, 1602), 93–94.

11 LIPSIUS, *De constantia...*, 4–37.

12 Uo., 38–44, 94–106.

13 Uo., 45–51, 109–111.

14 Uo., 138–141; a bennünk élő zsarnokról: „semina tyrannidis inclusa in pectore gestamus”, uo., 154.

15 Uo., 141–154.

16 „Mens et lingua mihi cadit, Lipsi, dum haec memoro.” Uo. 146.

itt megfeledkezett saját tanításáról, miszerint a *dolor* és a *miseratio* is csak *affectus*, illetve *opinio*. Összességében a *De constantia* alaptónusa tehát az én olvasatomban nem annyira a vigasztalás, hanem inkább a kétségbeesés és a mélységes pesszimizmus, ami ellen talán csak a *providentiá*ba való belenyugvás, a kertbe való visszavonulás, a sztoikus érények és az érzelemmentesség gyakorlása nyújt menedéket.

A *De constantia* jelentőségét sokan méltatták, és nagy európai sikerére is sok magyarázat született. Gerhard Oestreich azt hangsúlyozta, hogy a mű nem érint hitkérdéseket, sőt a keresztény teológiától is távol tartja magát, de eszmevilága nem ütközik a kereszténységgel, ami miatt a felekezeti küzdelmek idején vonzó alternatíva és népszerű olvasmány volt mindkét oldalon.¹⁷ Jan Waszink a lipsiusi neosztocizmus legfontosabb szövegének tartotta, s úgy vélte, a műben a szerző a Langius által javasolt életmód révén az engedelmes, sorsába belenyugvó állampolgárt rajzolta meg.¹⁸ Bene Sándor úgy fogalmazott, hogy Lipsius a *ratio*, az észszerűség alapján egyfajta „felekezeti morál” lehetőségét nyújtotta.¹⁹ Ács Pál jelezte, hogy a *De constantiában* és a *Politica*ban is feltűnő lipsiusi gondolat, miszerint a *conscientia*, a lelkiismeret szabad, és az embertől nem elvehető, igazolást adott a nikodémita életmódnak, vagyis az ellenséges vallási közegekben élő emberek hitüket leplező életformájának – hiszen ő is így élt. A lelkiismeret integritásának gondolata – amint Ács Pál helyesen írja – sok hasonló helyzetű magyar számára adhatott vigaszt, a fokozódó felekezeti ellentétek Magyarországon.²⁰

A *De constantia* véleményem szerint a fentiekén kívül még két tényező miatt lett sikeres. Elsőként említeném Lipsius sokat tárgyalt és sokat vitatott prózastílusát, amely anti-ciceroniánusként is jellemezhető, s amelyben fellelhető az ezüstkori latin próza, legfőképpen Seneca és Tacitus erős hatása, illetve az archaizálás, a plautusi vígjátékok fordulatai, eleveisége.²¹ Anélkül, hogy mélyebb vizekre eveznénk, itt csak annyit állapítunk meg, hogy ez a markáns prózastílus a *De constantiában* kiválóan működik. A szöveg gördülékeny, feszes, olvasmányos, és szinte sohasem laposodik el, ami a rövid, szaggatott mondatok nagy számának és a szándékosan asszimmetrikus mondatfűzésnek is köszönhető (ez a sokat bírált lipsiusi *inconcinnitas*), ugyanakkor tele van szójátékkal, humorral, szellemes reminiszenciával, hasonlattal, metaforával. Vagyis

17 Gerhard OESTREICH, *Neostoicism and the early modern state*, ed. Brigitta OESTREICH and H. G. KOENIGSBERGER, transl. David McLINTOCK, Cambridge Studies in Early Modern History (Cambridge: University Press, 1982), 8–9, 33.

18 Jan WASZINK, „Introduction”, in Justus LIPSIVS, *Politica: Six Books of Politics or Political Instruction*, ed. Jan WASZINK, Bibliotheca Latinitatis novae, 1–203 (Assen: Royal van Gorcum, 2004), 28–30.

19 BENE, „Rimay vindicatus...”, 165–166.

20 Ács Pál, „A hallgatás művészete: Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi”, in Ács Pál, *Az átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, 95–116 (Budapest: Kalligram, 2014), 110–111.

21 Lipsius stílusára az újabb irodalomból lásd Mark MOMFORD, *Stoics and Neostoics: Rubens and the Circle of Lipsius* (New Jersey: Princeton University Press, 1991), 72–76; Terence O. TUNBERG, „Observations on the Style and Language of Lipsius’s Prose: a Look at Some Selected Texts”, in *Justus Lipsius Europae lumen et columnen: Proceedings of the International Colloquium Leuven 17–19 September 1997*, ed. G. TOURNOY, J. De LANDTSHEER and J. PAPPY, Supplementa Humanistica Lovaniensia 15 (Leuven: Leuven University Press, 1999), 169–178; Tom DENEIRE, „The Philology of Justus Lipsius’s Prose Style”, *Wiener Studien* 125 (2012): 189–262. A korábbi irodalmat is áttekinti BENE, „Rimay vindicatus...”, 157.

nagyon jól megkomponált *irodalmi szövegről* van szó, amely ma is élvezetes olvasmány, sőt újraolvasásra csábít.

A *De constantia* sikerének másik oka abban lehet, hogy az egész 16. század végi nemzedék kétségbeesését és kiábrándultságát fogalmazta meg. Lipsius többször utal arra a műben, hogy nemcsak hazája, hanem egész Európa forrong, recseg-ropog, s említi a török hódítást is.²² Úgy vélem tehát, hogy a *De constantia* egy nemzedéki könyv volt – a menekülő, kifosztott, hazáján kesergő Lipsiusszal sokan tudtak azonosulni, ahogy Langiusszal is, aki hiába vigasztal, ő is iszonyodik az emberi történelem rettenetes színházától. Ugyanakkor az a gondolat, hogy a szenvedés nem egyedi, hanem egyetemes és örök, sajátos vigaszt adhatott az embernek, ahogy a felkínált gyakorlati filozófia is, amivel védekezhetett ellene: hisz az egyéni múlt, hogy a szenvedéseket fájdalommal vagy állhatatossággal vészeli át – ahogy azt John Sellars megfogalmazta.²³

„Az emberhez mindenkor az állhatatosság illik” – a *De constantia* visszhangja Révaynál

Nem vitás, hogy Révay, Rimay, s Lipsius egyéb magyarországi rajongói is azért olvasták örömmel a *De constantiát*, mert az ő kétségbeesésüket, fájdalmaikat is visszaadta, és menekülőutat kínált. Rimay a szerzőhöz írt levelében kiemelte családja tragédiáját, török általi elüldöztetését, kifosztottságát, amire gyógyírt kínált a *De constantia*, hiszen „a mardosó fájdalmat a tudós férfiak aranyat érő tanai és vaskemény kezei nem csupán enyhítették, de ki is irtották belőlem”.²⁴ Révay az egész ország nyomorát, pusztulását emelte ki Lipsiusnak írt levelében, s e tónus ugyancsak a *De constantia* pesszimizmusának a rezonanciája.²⁵ Mindketten azt akarták érzékeltetni, hogy a műben szereplő Lipsiushoz hasonlóan ők is a *publica mala* kellős közepén vannak, így a németalföldi mester műve olyan, mintha egyenesen nekik íródott volna.²⁶ Hasonlóan érzett Laskai János, Lipsius fordítója is ötven évvel később: mint írta, a németalföldi mester szinte a magyar nemzetre szabta a *Constantiát*, hiszen nincs a magyarnál nyomorultabb nemzet a világon, ezért nekik van a legnagyobb szükségük rá.²⁷

S szüksége lehetett rá Révay Péternek is, amikor 1619-ben elkezdte írni nagy országtörténetét, a *De Monarchiát* a pozsonyi várban, ahová Bethlen Gábor magyar-

22 „Turbat et aestuat patria tua, fateor; sed quae non hodie pars Europae?” LIPSIUS, *De constantia...*, 3. Még lásd *uo.*, 51; 139–140 (itt Lipsius a saját szájába adja a szavakat), 158–160.

23 John SELLARS, „Introduction”, in Justus LIPSIUS, *On Constancy*, ed. John SELLARS, 1–22 (Exeter: Bristol Phoenix Press, 2006), 6–7.

24 Bene Sándor fordítása. Lásd BENE, „Rimay vindicatus...”, 180.

25 Magyar fordításban lásd BÓNIS, *Révay Péter...*, 99–100.

26 Vö. még CORON, „Justus Lipsius...”, 493–494; Nicolette MOUT, „»Our people are dedicating themselves to Mars rather than to Pallas«: Justus Lipsius (1547–1606) and his perception of Hungary according to his correspondence”, in *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, 398–442 (Debrecen: Printart-Press, 2014), 426; ÁCS, „Rimay János...”, 96–97.

27 Lásd LASKAI János, „Ajánló levél”, in LASKAI János *válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, szerk. TARNÓC Márton, *Régi magyar prózai emlékek* 2, 67–71 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 70; még lásd TARNÓC Márton, „Bevezetés”, *Uo.*, 13–61, 35–36.

országi hadjárata miatt vonult be a Szent Korona védelmére.²⁸ Az evangélikus vallású, egyetemet járt főrend, a tudós koronaőr addigra már túl volt egy eredménytelen, hosszú, véres, török elleni háborún – amelyben személyesen részt vett –, egy király elleni felkelésen – amelyben nem vett részt –, majd egy uralkodóváltáson is, amelyet Mátyás főherceg a magyar, ausztriai és morva rendekkel közösen hajtott végre: ebben ismét tevékenyen szerepet vállalt.²⁹ Az eredmény az 1608. évi kiegyezés volt (hogy Pálffy Géza kifejezését használjam), a rendi előjogok és a szabad vallásgyakorlat biztosítása.³⁰ Révay ebben a kompromisszumban hitt, ezt tekintette megkérdőjelezhetetlen alapnak, ezt ünnepelte és hirdette 1613. évi koronatörténetében is.³¹ Csakhogy az udvar és a katolikus klérus számára túlságosan kényelmetlen korlátokat jelentett az 1608-ban kötött egyezmény, így szerzőnknek azt kellett látnia, hogy a *publica mala* okai – vagyis az uralkodó és a rendek közötti feszültség, a felekezeti viszályok, Erdély ügye, a török háború kérdése – nem oldódtak meg, a kiegyezés csupán ideiglenes volt. Hogy aztán jöjjön Bethlen hadjárata, s az idős koronaőr ismét megérezze a dolgok örök mulandóságát.

Mielőtt a *De constantia* és Révay műveinek kapcsolatára rátérnénk, néhány szót szeretnék ejteni arról, mennyiben hatott a *stylus Lipsianus* Révayra. Első pillantásra inkább a két próza különbsége tűnik föl. Révay kissé nehézkes körmondatainak látszik alma matere, a strassburgi akadémia hatása, ahol Cicero stílusa számított a fő eszménynek – illetve elsajátítása a fő célnak –, s maga az ifjú báró is több szónoklatot komponált a nagy orátor modorában.³² Van viszont egy olyan vonás, amely rokonítja műveit Lipsius prózájával: ez pedig a szójátékok alkalmazása. Maga a leideni mester nagyon gyakran élt ezzel a stíloselemmel, vélhetőleg Seneca hatására,³³ és Révay is igen sűrűn folyamodott hozzá, különösen a *figura etymologica* alakzatához³⁴ – s ebben alighanem a *stylus Lipsianus* befolyását kell látnunk.³⁵

28 A keletkezés körülményeire lásd TÓTH Gergely, „Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája”, in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Monumenta Hungariae Historica: Dissertationes, 117–147 (Budapest: MTA BTK TTI, 2014), 127–128.

29 Életútjára máig a legrészletesebb tanulmány: BÓNIS, *Révay Péter...*, 7–42.

30 Erre bővebben lásd PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, História könyvtár – Monográfiák 27 (Budapest: História–MTA TTI, 2010), 387–403.

31 Révay *Commentarius*: Petrus de REWA [RÉVAY Péter], *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius* (Augustae Vindelicorum: 1613); a műre lásd Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, szerk. CZIBERE Mária, ford. TROSTOVSKY Gabriella, *Historia pro Futuro* (Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2009), 215–286; TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 43–48.

32 Lásd ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből XXVI/5 (Budapest: MTA, 1944), 3–18; TESZELSZKY, *Ismeretlen korona...*, 221.

33 Lásd George WILLIAMSON, *Senecan amble: a study in prose form from Bacon to Collier* (Chicago: University of Chicago Press, 1951), 125. Példa a lipsiusi szójátékra, rögtön a *De constantia* második mondatában: „...in qua amici, quos salutare more suadebar et amore.” (Kiemelés tőlem, T. G.) LIPSIVS, *De constantia...*, 1.

34 „...in sola ipsa et solio...” (RÉVAY: *De monarchia...*, 9); „...victoria vincit” (uo., 11), „...ne quid sibi gravidae gravior accideret...” (uo., 18.) stb.

35 Jellemző, hogy Révay a Lipsiusához írt levélben is szójátékot alkot a mester nevéből („Iustissime Lipse [!]”). A levélrészletet lásd BÓNIS, *Révay Péter...*, 98.

Kees Teszelszky korábban már foglalkozott Lipsius neosztoikus filozófiájának Révayra gyakorolt hatásával, de csak a koronaőr korábbi munkáját, a *Commentarium* vizsgálgatta. Mindazonáltal van olyan megállapítása, amely igaz a *De monarchia* esetében is. Így Lipsiusnak az isteni gondviselés, illetve a végzet viszonyáról szóló fejtegetése nemcsak a *Commentarius*ban van jelen,³⁶ hanem a *De monarchiában* is. Révay e művében is igen sokszor említi a *divina providentiát*, és hangsúlyosan ezt jelöli meg a történelem alakítójaként.³⁷ Figyelemre méltó azonban egy másik lipsiusi fogalom, a *necessitas*, vagyis a „szükségesség” feltűnése Révaynál. Az eredetileg senecai terminus Lipsiusnál az Isten gondviseléséből fakadó törvényszerűséget jelenti, így elsősorban az emberi dolgok körforgását.³⁸ Révay pontosan visszaadja ezt a gondolatot akkor, amikor a tatárjárás okait kutatja. Mint fogalmaz: „az is lehet, hogy Isten bölcsessége küldte a végzetes szükségesség megtapasztalását, hogy ne csak szerencsés időkben és ragyogó diadalok által tűnjék ki [ti. Isten bölcsessége, gondviselése], hanem vesztés csaták és vereségek közepette is.”³⁹

Emellett a lipsiusi rezignáció, a mulandóság érzete, az országok, nemzetek és városok kiszolgáltatottságának tudata is nagyon sokszor megjelenik Révaynál. A negyedik századot így vezeti be: „e század kezdetét szükségsszerűen az országban fellépő bizonytalanságtól kell számítani, amikor a Szent Korona birodalma – ahogyan az összes többi emberi dolog változik, hanyatlik és elillan, sőt kiváltképp a legfőbb birodalmak a legnagyobb változatossággal haladnak körbe – elkerülhetetlen módon végzetes viszonytágnak lett alávetve, s csupán a sors egyfajta adománya révén jutott vissza korábbi állapotába.”⁴⁰ Végül maga az állhatatosság mint kulcsfogalom is gyakran előfordul a *De monarchiában*. Révay egy helyen szentenciaszerűen így fogalmaz: „Az emberhez mindenkor az állhatatosság illik, leginkább a kötelessége teljesítésében, a hatalmas királyok iránti tiszteletadásban, akik a halhatatlan Isten erejét és felségét a földön kép-

36 Kees TESZELSZKY, „Révay Péter és Justus Lipsius eszméi a történelemről és a nemzeti identitásról”, *Studia Litteraria* 45 [Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről, szerk. BITSKEY István és FAZAKAS Gergely Tamás], (2007): 106–113, 110–111.

37 Csak két példát idézek a sokból: „[...] providentia divina illud evenisse iudico, ne nimirum S. Corona privatis quorundam manibus macularetur [...]” („úgy vélem, hogy ez az isteni gondviselés jóvoltából történt, mégpedig azért, hogy a Szent Koronát ne szennyezze be közemberek keze”), RÉVAY: *De monarchia...*, 20. (részben már a *Commentarius*ban is szerepelt ez a rész, lásd RÉVAY, *Commentarius...*, 28); „...quando omne imperium et magistratum a Deo esse, et ad dispensationem divinae providentiae pertinere scimus” („mivel tudvalevőleg minden hatalom és hivatal Istentől származik, és az isteni gondviselés felügyelete alá tartozik”), RÉVAY: *De monarchia...*, 22. További példák: Uo., 53, 67, 73, 99, 105, 143.

38 LIPSIVS, *De constantia...*, 45–51.

39 „...vel quod Dei sapientia experimentum fatalis necessitatis immiserit, ut non solum prosperis rebus ac decoris trophaeisque, sed et adversis cladibus, ac stragibus enitesceret.” RÉVAY: *De monarchia...*, 16. További példa a *necessitas* megjelenésére: uo., 54.

40 „Principium huius centuriae necessario ab illa in regno rerum dubietate ponendum est, quando monarchiam S. Corone, ut caetera humana omnia mutantur, labuntur ac fluunt, praecipue vero imperia summa, summae quoque varietatis orbe circumagantur, vicissitudini fatali subiici, atque nonnisi per collationem quandam fati ad statum priorem redire oportuit.” Uo., 19. További szép példák a mulandóság témájára: uo., 27, 54, 63, 65.

viselik.⁴¹ Az idős koronaőr egyébként hű maradt a Habsburg-dinasztiához – ahogy ez az idézet is szépen mutatja –, ám ehhez szintén jól jött Lipsius bölcselete. Ő ugyanis azt írta, hogy a rossz uralkodókat és a zsarnokokat is az isteni gondviselés adja, így nem érdemes ellenük lázadni.⁴²

Cicero és Machiavelli között – Lipsius Politicája

A németalföldi szerző a *De constantia* megírása után nem sokkal arra a megállapításra jutott, hogy ha nem is észszerű dolog a lázadás, az uralkodókat mindenesetre meg lehetne tanítani a helyes uralkodásra – már csak azért is, mert, amint több alkalommal megjegyezte, a jó fejedelmekből igen kevés akadt a világtörténelem során.⁴³ Az 1589-ben megjelent fő műve, a *Politica* célja tehát az volt, hogy egyfajta kézikönyvet, használati utasítást adjon a fejedelmek kezébe. Abban bízott ugyanis – ahogyan ezt a mű előszavában elég világosan leírja –, hogy így talán mégis csökkenthető az a tengernyi szenvedés, amit a rossz uralkodók okoznak az embereknek.⁴⁴ Más államformákkal nem foglalkozott, csak a „principátussal” (tacitusi kifejezés!), a szuverén uralkodókkal.⁴⁵

Lipsius *Politicája* – amely egy közhelygyűjteménynek „álcázott” nagyszabású politikaelméleti mű – számos oldalról megközelíthető és értelmezhető. Oestreich szerint Lipsius e munkájában elismerte az uralkodói hatalom szükségességét, de morális alapozást adott neki, és kijelölte a határait.⁴⁶ A német kutató ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy Lipsius számára a rendek, rendiség, alkotmány egyszerűen nem léteznek, az egész műben ignorálja őket.⁴⁷ Ez a mi témánk szempontjából is nagyon fontos megállapítás. A kutató emellett hangsúlyozza azt az alapvető igazságot, hogy Lipsiusnál és kortársainál az erős, központosított állam ideája a vallás- és polgárháborúk krízisének a következménye.⁴⁸

2004-ben megjelent a *Politica* kritikai kiadása, Jan Waszink gondozásában, illetve nagyszerű bevezető tanulmányával. A kutató részletesen bemutatja, hogyan következett a *Politica* eszmevilága Lipsius személyes életéből. A Leidenbe menekült tudós az 1580-as években mély megvetéssel szemlélte a fiatal holland köztársaság vezetőit, illetve a holland rendeket: a kezdeti nehézségekért őket kritizálta, a köztársasági berendezkedést ingatagnak és kaotikusnak érezte, s üdvözölte volna a fejedelmi hatalomra való átállást.⁴⁹ Waszink kimutatja emellett Lipsiusnak a hagyományos keresztény-cice-

41 „Hominem semper constantiam decere, maxime in fungendo officio, habendo honore summis regibus, qui Dei immortalis vim maiestatemque in terris referrent.” Uo., 61.

42 LIPSIVS, *De constantia...*, 97–98; LIPSIVS, *Politica...*, 408.

43 Lásd LIPSIVS, *De constantia...*, 154; LIPSIVS, *Politica...*, †2v.

44 Uo., †2v–†4v.

45 Uo. [†6]v.

46 OESTREICH, *Neostoicism...*, 39–56.

47 Uo., 47, 56.

48 Uo., 70.

49 WASZINK, *Introduction...*, 25–27.

rói politikai morálhoz, valamint a rendi alkotmányos gondolkodáshoz való viszonyát, illetve azt is, hogy milyen kapcsolatban áll a *Politica* azokkal a jelenségekkel, illetve irányzatokkal, amelyek e hagyományos politikai eszmerendszer számára kihívást hoztak a 16. században, úgymint a központosítás, a reformáció és az irénista mozgalmak, az erős államhatalom (francia) teoretikusai és az uralkodói szuverenitás elmélete (Bodin); végül a machiavellizmus, tacitizmus, és az államrezon-irodalom.⁵⁰ Waszink is leszögezi, hogy Lipsius csak a monarchiában bízott, s míg a *Politica* első három könyvében többnyire a keresztény-cicerói morálhoz igazodik, a 4–6. könyvben már Machiavelli és az államrezon-irodalom szempontjai érvényesülnek nála.⁵¹

A *Politica* egyik legemlékezetesebb és legeredetibb része a *prudentia mixta* („elegyes okosság”) fogalmának kifejtése. Lipsius szerint, mivel gonosz és ravasz emberek veszik körül a fejedelmet, neki is csepegtetnie kell némi ármányt (*guttulae fraudis*) uralkodói *prudentiájába*. Ennek alapján a bizalmatlanságot és az elleplezést ajánlatosnak, a megvesztegetést és a megtévesztést elviselhetőnek, a hitszegést és az igazságtalanságot pedig elítélendőnek, de szükséghelyzetben ugyancsak megengedhetőnek tartotta.⁵² Waszink rámutat, hogy Lipsius lényegében az uralkodó morális kötelességének vélte ezek alkalmazását, hiszen ilyenkor az a közjó érdekében cselekszik. Ezzel a leideni professzor mintegy „humanizálta” Machiavellit, ugyanis nagyon sok megállapítást átvett tőle, de az államérdek pragmatizmusát így összeegyeztette a hagyományos keresztény erkölcstannal.⁵³

Ami Lipsius tacitizmusát illeti, Waszink jelzi, hogy szerzőnknek a *Politica*-ban nem az anti-monarchista, republikánus Tacitus-olvasat kellett, habár ezt is pontosan ismerte.⁵⁴ A leideni professzor, s persze a korábbi tacitista írók egy része azért olvasta, illetve forgatta Tacitus munkáit – elsősorban az *Annales*-t –, mert egy hajdani, fejlett monarchia belső működéséhez kaptak részletes ismertetést. A *Politica* valójában már nem is sztoikus mű: a hatalom működésének tacitusi, gyakorlatias ismertetése, az emberi természettel kapcsolatos székszis (ami már a *De constantiában* is jelentkezett) messze áll a sztoától.⁵⁵

50 Uo., 31–48.

51 Uo., 98–102.

52 LIPSIVS, *Politica...*, 227–252.

53 WASZINK, *Introduction...*, 101–102.

54 Lipsius az 1581. évi *Annales*-kommentárját még a németalföldi rendeknek címezte (!), amelyben többször kitért a princepsok törvénszegéseire, s egyben párhuzamot vont a megszólított rendek és az antik batávok között, akik szintén a szabadságért harcoltak a hatalmas római birodalom ellen. Lásd Iustus LIPSIVS, *Ad Annales Corn. Taciti liber commentarius, sive notae* (Antverpiae: Plantin, 1581), *Ordinibus Bataviae...* (dedicatio), ff. 3 v, 4 r–v. Még lásd WASZINK, *Introduction...*, 96.

55 WASZINK, *Introduction...*, 93–98, 108–111.

A *Politica* magyarországi recepciója sokkal problematikusabb, mint a *De constantiáé*. Ennek egyértelmű oka, hogy Lipsius a szuverén fejedelmi hatalmat tartotta kívánatosnak – rendi és alkotmányos korlátok nélkül –, de a korabeli magyarországi közvélemény számára ez értelmezhetetlen volt, mert a rendi társadalom keretei sokkal erősebbek voltak hazánkban. Mint az köztudott, más volt a helyzet Erdélyben, legalábbis annyiban, hogy az erdélyi fejedelem sokkal nagyobb hatalommal bírt, és a rendiség is jóval gyengébb volt – ezért találhattak könnyebben utat a transzilván politikai irodalomba a németalföldi szerző nézetei.⁵⁶

Ha Lipsius és Révay személyét állítjuk egymás mellé, még szembetűnőbb lesz a két habitus ellentéte. Fentebb már jeleztük: Révay Péter báró volt, főispán volt, továbbá a rendek és az uralkodó által közösen választott koronaőr. Udvari tisztségeket is viselt ugyan, de természetesnek vette, hogy ő mint magyar főrend jogosult az ország ügyeinek igazgatására. 1608 elején a magyar rendek képviselőjében ment a morva országgyűlésre, hogy a Rudolf elleni szövetségbe bevonja őket.⁵⁷ Ő is ott volt a magyar rendek küldöttségében Linzben 1614-ben – mint ismert, a magyar követek ellenezték a bécsi udvar török elleni háborús terveit, amelyek aztán nem is váltak valóra.⁵⁸ Végül megemlíthető még, hogy Révay aktív volt az 1608 utáni országgyűléseken, és az 1619. évi diétán ő fogalmazta meg másodmagával a protestáns rendek panaszait.⁵⁹ Nem éppen Lipsius ideális főurát látjuk magunk előtt – a németalföldi tudós ugyanis legfeljebb tanácsadói és tisztviselői szerepben tudta elképzelni a főurakat, de semmiképpen sem önálló politikai tényezőkként.⁶⁰

Írásaik, kijelentéseik között ugyancsak mély szakadék tátong. Lipsius az uralkodói utódlás terén a választással szemben az öröklést, továbbá a fejedelmi hatalomkoncentrációt vélte üdvösnek, s nem ajánlotta nagy tisztségek osztogatását; emellett, mint láttuk, szükség esetén a törvények és kiváltságok áthágását is megengedhetőnek ítélte.⁶¹ Ezzel szemben Révay a művében tizenegy alkalommal említette – helyeslőleg – a magyar rendek királyválasztó jogát,⁶² továbbá igen kritikusan írt arról, hogy I. Ferdinánd nem nevezett ki nádort Nádasdy Tamás halála után, s megjegyezte, ez lázadást okozhat, „mivel minden nép nehezen viseli, ha megfosztják saját méltóságaitól” (*quod impatienter ferunt omnes populi, si dignitatibus suis priventur*).⁶³ Az efféle, uralkodóknak címzett, figyelmeztető megjegyzésekből meglehetősen sokat találni

56 Vö. TARNÓC, „Bevezetés...”, 43.

57 Erről ő maga számol be posztumusz művében. RÉVAY, *De monarchia...*, 120. Még lásd BÓNIS, *Révay Péter...*, 25.

58 RÉVAY, *De monarchia...*, 128–131. Még lásd BÓNIS, *Révay Péter...*, 33–34.

59 Lásd Plathy Ferenc levelét Thurzó Szaniszlóhoz. Pozsony, 1619. júl. 30. A levelet közölte ILA Bálint, *A Thurzó-levéltár egyháztörténeti iratai*, Magyar protestáns egyháztörténeti adattár XV (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1934), 261–262.

60 Vö. LIPSIVS, *Politica...*, 88–114.

61 LIPSIVS, *Politica...*, 42–44, 159–161, 249. Még lásd LIPSIVS, *Monita...*, 82–97.

62 E szöveghelyekre a *De Monarchiában* lásd TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 132.

63 RÉVAY, *De monarchia...*, 88.

a *De monarchiában*: többször olvashatunk arról, hogy a fejedelemnek tartózkodnia kell a túlzott szigortól, fennhézásztól, embertelenségtől. Hajlunk arra a véleményre, hogy e megjegyzéseket Révay az 1618-ban trónra lépő II. Ferdinándnak (is) szánta, akinek a protestánsok elleni stájerországi és csehországi agressziói Magyarországon is aggodalmat kelthettek.⁶⁴

Meg kell még említeni a filozófus és a koronaőr eltérő álláspontját a felekezeti kérdésekben. Lipsius a *Politica* híres-hírhedt szakaszában egyrészt elítéli a „vallásújítókat”, másrészt kifejti, hogy egy országban csak egy vallást lehet nyilvánosan gyakorolni, s az egyéb vallási tanokat hirdető „rendbontókra” le kell csapni.⁶⁵ Ehhez képest az evangélikus Révay – Thurzó György mellett az egyedüli főrendként – aláírta az 1610. évi zsolnai zsinat végzéseit, amelyek alapján önálló evangélikus egyházmegyék jöttek létre a magyar királyságban.⁶⁶ Művében is többször felemlgette 1608 nagy vívmányát, a szabad vallásgyakorlatot.⁶⁷

A fentiek jól mutatják, hogy tévesek azok a kísérletek, amelyek Lipsiust és magyar követőit a politikai nézetek terén közös nevezőre igyekeztek hozni. Korábban Klaniczay Tibor arról írt, hogy Lipsius valójában nem az abszolutisztikus állam teoretikusa volt, hanem a megegyezést, a különböző csoportok szövetségét hirdette, sőt, az arisztokráciára mint ellensúlyra tekintett.⁶⁸ Erre szerintem semmi nem utal a *Politica*-ban; a Lipsius-levelekből vett részletek, amelyeket Klaniczay hoz, nem relevánsak. Bónis György ezzel szemben azt állította, hogy Révay „eszménye – mint Lipsiusnak – a mérsékelt abszolutizmus.”⁶⁹ Erre pedig Révay művében nem találni bizonyítékot, míg az ellenkezőjére – vagyis a rendi állam apológiájára – annál inkább.

Bele kell nyugodni abba az ellentmondásba, hogy Lipsius műveit úgy olvasták és használták Magyarországon, illetve esetünkben úgy forgatta őket Révay, hogy eközben a fejedelmi hatalommal és a hatalomgyakorlással kapcsolatos kijelentéseit nyilvánvalóan elutasította. Ezt tükrözi a *Politica* recepciója is szerzőnknel. Révay nem vette át az emberi természettel kapcsolatos lipsiusi szkepszist; nem hatott rá – illetve, ahogy látni fogjuk, csak nagyon kis mértékben – a *prudencia mixta* tetszetős okfejtése; továbbá nem reflektált a *Politica* ama részeire sem, ahol a totális, abszolutista fejedelmi uralom előnyeiről esik szó. Révay a cicerói-keresztény politikai morált képviselte, s attól semennyiben nem tért el. Persze, mást várnánk attól az embertől, aki rajongó levelet írt az ünnepelt németalföldi mesternek. De talán éppen ez az elvárás viheti tévútra a kutatót. Valójában Révaynál semmi nem utal arra, hogy művében mintegy demonstratívén Lipsius politikai tanácsait akarta volna hangoztatni – ahogyan azt később Vetéssi Ist-

64 Minderre még lásd TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 131–133.

65 Lásd LIPSÍUS, *Politica...*, 119–130; a nevezetes szakaszra még lásd BENE, „Rimay vindicatus...”, 166–168.

66 Vö. ZSILINSZKY Mihály, *Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepe: Egyháztörténeti tanulmány* (Selmechánya: Joergest Ágost özv. és fia, 1910), 16, 24.

67 RÉVAY, *De monarchia...*, 109–110, 111, 125, 133.

68 Vö. KLANICZAY Tibor, „A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius”, in KLANICZAY, *Stilus, nemzet és civilizáció...*, 224–235, 231–233; KLANICZAY, „Az arisztokrácia...”, 242–245.

69 BÓNIS, *Révay Péter...*, 93. Még lásd uo., 81.

ván mezőteremi lelkész tette a Rákóczi Györgynek címzett fejedelmi parainesisében.⁷⁰ Ez a fentiek fényében, ismétlem, nem is csodálható.

Mégis hatott az egykori ikon főműve Révayra, csak éppen ezek a hatások finomab-
bak, és első pillantásra nehezebben kivehetők. Így például ahol egy-egy háború igazsá-
gos vagy igazságtalan indítóokáról, a szükséges és szükségtelen háborúkról, illetve a
kapzsiságból és nagyravágyásból elindított háborúk helytelen voltáról értekezik szer-
zőnk a *De monarchiában*, ott joggal gyaníthatjuk a *Politica* ugyanezen témákat boncol-
gató fejezeteinek a hatását.⁷¹ Oestreich úgy véli, hogy Lipsius eme okfejtései hatottak
Grotiusra, aki aztán továbbfejlesztette őket.⁷² Vagyis Révay fontos részletre tapintott rá.

Érdeemes egyébként a háborúk, illetve a más országokkal való kapcsolatok témá-
jánál maradnunk, mert úgy tűnik, hogy éppen itt nyitotta résnyire az ajtót Révay a
lipsiusi politikai filozófia előtt. Amikor ugyanis csatákról, szövetségkötésekről esik szó
a *De monarchiában*, szerzőnk több esetben is utal a Machiavelli utáni politikai irodal-
lom egyik alaptételére, miszerint a politika végeredményben a hatalom megtartásáról,
illetve növeléséről szól. Így egy helyen azt tanácsolja – Arisztotelészt idézve –, hogy
olyan szövetségeseket kell választani, akik ereje meghaladja a középszerűt, s a közel-
ben laknak, mert így „az isteni kegyelem segítségével biztosabban megőrizhető a ha-
talom”. Ez az arisztotelészi idézet Lipsiusnál is feltűnik, így elég valószínű, hogy Révay
onnan vette át, igaz, kicsit „lágýtotta” a kijelentést az „isteni kegyelem” emlegetésével
(ez Lipsiusnál hiányzik).⁷³

Máshol Révay – amikor elmeséli nagyapja, Révay Ferenc kísérletét a budai polgá-
rokkal való megegyezésre és a vár megszerzésére – a következőket írja: „ez aztán az
elmés mesterkedés! Azok a fejedelmek ugyanis, akik ki akarják terjeszteni birodalmu-
kat, a hadjáratok során először meg kell hogy nyerjék maguknak az emberek hajlan-
dóságát (*in expeditionibus voluntates primum sibi conciliatas habere debent*), s csak azután
küldeni a csapataikat a falak és bástyák megostromlására.”⁷⁴ Ez is egy gyakorlati,
józan tanács, amely akár a nagy mestertől is származhatott volna: ráadásul a *prudencia
mixta* egyik eleme, a megnyerés (*conciliatio*) is feldereng benne.⁷⁵ A szövegben máshol

70 Vetéssi István levelére lásd TARNÓC Márton, „Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965): 701–708 (a levél közlésével); TARNÓC, „Bevezetés...”, 39–43.

71 Kálmán király veresége után megjegyzi: „Így szoktak végződni azok a háborúk, amelyekben kevélységből és élvezetből dühöngenek, s nem okkal, vagy szükségből” („tales exitus habere consueverunt bella, quibus ex insolentia et voluptate saevitur, non ex causa aut necessitate”). Lásd RÉVAY, *De monarchia...*, 8. (Itt a *necessitas* emlegetése is erősíti a lipsiusi hatás gyanúját.) Kevéssel alább rója meg II. István ki-
rályt, mert mindenféle jogalap nélkül zaklatta szomszédait, és szükségtelen háborúkat vívott („quod aut
excursionibus vexaret finitimos, nulla iusta de causa, aut bella gereret non necessaria”). Lásd RÉVAY, *De
monarchia...*, 10. További példák: uo., 9, 11, 21, 31, 150. Vö. LIPSIVS, *Politica...*, 264–269.

72 OESTREICH, *Neostoicism...*, 51.

73 „Etenim si socii adiungantur, qui non mediocri valeant potentia, et in proximo habitent, fidemque
societatis servant, tutius divina adiuvante gratia imperium contineri potest.” RÉVAY, *De monarchia...*,
31. A *Politica* vonatkozó helye: „Socios legi suadeam, qui non mediocri valeant potentia, et in proximo
habitent.” LIPSIVS, *Politica...*, 166.

74 RÉVAY, *De monarchia...*, 79.

75 Vö. LIPSIVS, *Politica...*, 239–241.

is megfigyelhető, hogy Révay a háborúk, csaták kapcsán pragmatikus tanácsokat ad, illetve következtetéseket tesz, ahol szintén feltételezhető a *Politica* hatása.⁷⁶

Van egy másik téma is, ahol Lipsius, vagy tágabb értelemben a 16. századi tacitizmus befolyása teljes bizonyossággal kimutatható: ez pedig a zsarnokság, a *tyrannis*, illetve a zsarnokká váló uralkodó témája. Már Bónis György felfigyelt arra, hogy Révaynál többször előjön a tacitista politikai irodalom egyik kedvenc problémája, az „új uralom”, illetve az „uralkodás kezdetei”, az *initia principatus*. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy Révay figyelmezteti a mindenkori fejedelmet, mire ügyeljen regnálása elején.⁷⁷ Ám a kérdéskör más összefüggésben is jelen van a műben, amely kontextus még inkább Tacitusra vall. Az *Annales* legemlékezetesebb részei tudvalevőleg azok a fejezetek, ahol a princeps kezdetben jó uralkodónak mutatkozik, de ez csupán alakoskodás részéről – vagy pedig eleinte jó tanácsadók álltak mellette, mint Nero mellett –, ám az idő előrehaladtával előbújik belőle a szörnyeteg. A *De monarchiában* feltűnően sokszor találkozhatunk ezzel a narratívával, vagyis egyes magyar királyok zsarnokká válásával: a magyar türannoszok közül egyedül Kálmán király az, aki már kezdettől fogva úgy is viselkedik, a többiek azzá lesznek. Orseolo Péter a szerzőnk szerint egy ideig „színlelte a természetét” (*simulata aliquantisper natura*), hogy aztán újból felrúgja a törvényeket; II. Istvánt uralkodása kezdetén áldás kísérte, ő maga nyájas volt (*initio gubernationis felix et placidus*), de aztán elkezdett dühöngeni alattvalói ellen (*saevire in subditos coepit*).⁷⁸ IV. Lászlót Révay már egyenesen Neróhoz hasonlítja, mivel ő is helyes módon uralkodott egy darabig, hogy aztán saját hazája ellensége legyen.⁷⁹ Végül ide sorolható Mária királynő, akinek uralkodása kezdetben ugyancsak szerencsés volt (*auspicio regni Mariae fuerunt primo felicia*), mivel a tanács és az előkelők egyetértésével kormányzott (!), de aztán csak Garaira hallgatott, s emiatt keletkeztek a bajok.⁸⁰ A tudós koronaőr láthatóan éppen az ilyen uralkodóktól tartott a leginkább.

„Nem lehet tehát bízni a kormányzás boldog kezdeteiben” – vonja le a tanulságot Révay II. István kapcsán, s ezzel elég pontosan visszhangozza Tacitus, illetve Lipsius igen hasonló kijelentését.⁸¹ Hogy mégsem csak a németalföldi mester állhat a háttérben, sejthető abból, hogy Révay, amikor az állam régi formájának megtartását ajánlja az új fejedelemnek, akkor a Lambert Daneau francia jogász-teológus által összeállított aforizmagyűjteményből, s annak is a Tacitus *Annales*-ét feldolgozó részéből idéz.⁸² Kétségtelen tehát, hogy szerzőnk ismerte a nagy antik historikust – még ha (csak?)

76 RÉVAY, *De monarchia...*, 93, 131, stb.

77 BÓNIS, *Révay Péter...*, 86. Amint fentebb utaltunk rá, az efféle intelmek akár II. Ferdinándnak is szólhattak.

78 RÉVAY, *De monarchia...*, 4, 9.

79 „...incidit hic Ladislaus (ut Nero primo quinquennio bonus imperator, mox cetero tempore tyrannus) in gravem hostem domesticum.” Uo., 17–18.

80 Uo., 25.

81 „Non confidendum ergo laetis gubernatoris initiis...” Uo., 9. Vö. Tacitus szavaival: „...inde initia magistratum nostrorum meliora ferme, et finis inclinat...” (Tac. Ann. 15.21); Lipsius hasonló megjegyzése: „...initia principatum plerumque laudabilia: sed id non satis perseverandum esse.” LIPSIUS, *Politica...*, 44.

82 RÉVAY, *De monarchia...*, 38. Vö. Lambertus DANAEUS, *Politicorum aphorismorum silva...* (Antverpia: Plantin, 1583), 369. Daneau nem pontosan idézi Tacitust, hanem inkább „szentenciákká” sűríti a benne olvasottakat, így biztosra vehető, hogy Révay tőle merített.

aforizma- és idézetgyűjteményekből is –, és tudatosan vette át tőle az uralkodás kezdetével, a fokozatosan elzúlló uralkodóval kapcsolatos gondolatokat, sőt kifejezéseket is.⁸³ Lipsius hatását feltételezni azért is problematikus ebben az esetben, mert mint említettem, neki nem a republikánus, zsarnokellenes olvasat volt a fontos az *Annales* kapcsán. A *Politica*-ban ugyan a zsarnokság külön fejezetben szerepel, de a műnek csaknem a végén, s mintha a szerző kissé kellenlően mondaná fel a kötelező leckét – persze Tacitust használva sorvezetőként.⁸⁴

A lipsiusi *Politica* bevallott célja a fejedelem „nevelése” – tehát bizonyos rokonságot mutat a fejedelem-tükör-irodalom műfajával.⁸⁵ Ebből következőleg jelentős részben az uralkodói erények, illetve fogyatkozások alkotják a tematikáját. Ezek a kulcsszavak a *De monarchiá*-ban is viszonylag sűrűn előfordulnak az uralkodók jellemzésénél,⁸⁶ de úgy tapasztaltam, hogy Révay ezek kapcsán nem reflektál a németalföldi szerző munkájára. Az tehát még önmagában nem tekinthető lipsiusi vonásnak, hogy az igazságosság, kegyesség, mértékletesség és még sok más erény (vagy éppen a szigorúság, mint vétek) mindkét szerzőnél előfordulnak. Némileg nagyobb figyelmet érdemel a *prudencia*, vagyis az „okosság”, „körültekintés” meglehetősen sűrű felbukkanása Révaynál⁸⁷ – de, mint jeleztem, ez a *prudencia* sohasem *mixta*, vagy ha mégis, akkor csak a harcmezőn, külhoni ellenséggel szemben. Az uralkodók mellett rendre felbukkanó erénycsokrok – vagy éppen bűnlajstromok – emlékeztetnek a lipsiusi *Politica* tartalmára, de szorosabb átvétel nem mutatható ki.

„Lipsius csodálkozva felkiált...” – a *Monita* és a *De monarchia történelmi exemplumai*

Végül foglalkoznunk kell még Lipsius kései művével, a *Monita et exempla politica* című munkával, amely a halála előtti évben, 1605-ben jelent meg először. A szerző saját magyarázata szerint az olvasók kérték, hogy példákkal világítsa meg a *Politica*-ban elmondottakat; de erejéből csak a *Politica* első két könyvének illusztrálására futotta.⁸⁸ A lipsiusi intések az alábbi módon épülnek fel: a cím megjelöli a témát (*de superstitione*); ezt követi egy rövidebb ismertetés, majd jön az állítás avagy intés (*in*

83 Így aztán feltétlenül meg kell említenünk őt a honi Tacitus-recepció tárgyalásakor – már csak azért is, mert az eddigi vizsgálatokból kimaradt a neve. Vö. BORZSÁK István, „A hazai Tacitus-recepció kezdetei (humanistáink Tacitus-ismerete)”, *Studia Litteraria* 17 (1979): 5–15; KECSKEMÉTI Gábor, „Tacitus és a régi magyar irodalom”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 430–438.

84 LIPSIVS, *Politica...*, 403–412.

85 Vö. WASZINK, „Introduction...”, 35–36.

86 Pl. az igazságosság (*iuſtitia*): RÉVAY, *De monarchia...*, 14, 58, 60, stb.; kegyesség (*clementia*): uo., 14, 21, 24, 31, stb. De sokszor szerepel a „szerencse” azaz „szerencsés sors” (*felicitas*), ájtatosság (*pietas*), a mértékletesség (*modestia*) stb.

87 III. Ottó császár, Ilona királyné (II. Béla felesége), II. Géza, III. István, IV. Béla, I. Károly, I. (Nagy) Lajos, II. Vlad havasalföldi fejedelem, Kasztrióta György albán fejedelem (Szkander bég), Hunyadi Mátyás, Fráter György, II. Miksa, (II.) Rudolf, Illésházy István, II. Mátyás egyaránt megkapják ezt az elismerést Révaytól (az utóbbi többször). Lásd uo., 2, 10, 11, 16, 23, 36, 38, 48, 86, 95, 97, 107, 110, 111, 122, 124, 133.

88 LIPSIVS, *Monita...*, *3v, 1–3.

tristibus aut adversis saepe se insinuat), végül következnek az intésre felhozott történelmi példák, igen olvasmányos, retorikus stílusban, fiktív orációkkal, részletgazdag leírásokkal tarkítva.⁸⁹ Az újabb kutatások a művet exemplumgyűjteményként, illetve királytükörként határozzák meg, legfontosabb előképeként pedig Valerius Maximus klasszikus munkáját, a *Facta et dicta memorabilia*t tartják, de a megjelölt minták között szerepel Petrarca *De viris illustribus*a, Erasmus *Adagiája*, és Zwinger *Theatruma* is.⁹⁰

A *De monarchiában* az egyetlen megjelölt Lipsius-idézet a *Monitá*ból való. Szerzőnk Gertrúd királyné meggyilkolásának elbeszélése után citálta Lipsius csodálkozó és elismerő szavait II. András király felé, amiért megkegyelmezett Bánk bánnak, gyakorolva ezzel az igazságosság, a *iustitia* erényét.⁹¹ A kérdés most már az, hogy vajon eme idézésen túl másban is hatott-e rá a hajdan szeretve csodált filológus-filozófus munkája.

A válaszhoz azt kell megvizsgálnunk, hogy Révay is úgy kezeli-e a történelmet, mint Lipsius: azaz példatárnak, követendő és elkerülendő tettek sokaságának. A tapasztalatunk az, hogy úgy is kezeli. Révayt nagyon sok téma érdekli a magyar történelemben: így a honi jog fejlődése, intézménytörténet, az ország területi változásai, török-kérdés, rendek és király viszonya, klérus és politika viszonya, illetve a szent korona és a koronázások története – hogy csak a legfontosabbakat említsem.⁹² Ugyanakkor gyakran él azzal az eszközzel, hogy az adott eseményt, egy-egy király cselekedetét vagy sorsát példaként, sőt intő példaként tálalja. Orseolo Péter exempluma mértékletességre inti a fejedelmet; I. András bukása arra, hogy a bűn elnyeri méltó – sőt, a bűnnel azonos – büntetését; II. Béla lezülése azt példázza, hogy a hatalom és (ismét) a mértékletesség nem jár sokáig együtt (*potentiae ac moderationis haud esse constans contubernium exemplo relicto*), míg IV. László gyászos kimúlása arra figyelmeztet, hogy az uralkodók tartózkodjanak az élvezetektől.⁹³ A hasonló szöveghelyeket hosszan lehetne még sorolni. Egy alkalommal maga a szerző tanult az ősök példáiból (*exemplis veterum*), s elmondása szerint kivétette a lábából a koronát, hogy meggyőződjön annak meglétéről.⁹⁴

Révay a fenti módszerrel egyrészt értelmezte az adott történelmi eseményt: azonosította az uralkodó valamely erényét vagy hibáját, s ezáltal úgy érezhette, hogy kellő magyarázatot adott a történetekre. Másrészt az uralkodóknak szóló konkrét intelmek, figyelmeztetések, amelyeket eme exemplummá átalakuló epizódok után megfogalmaz,

89 A babonáról szóló részt lásd *uo.*, 12–22.

90 Vö. Ann Moss, „*Monita et exempla politica* as Example of a Genre”, in *(Un)masking the Realities of Power: Justus Lipsius and the Dynamics of Political Writing in Early Modern Europe*, ed. Erik De BOM (et al.), Brill’s Studies in Intellectual History 193, 97–114 (Leiden–Boston: Brill, 2011); Marijke JANSSENS, „Rhetoric and Exemplarity in Justus Lipsius’s *Monita et exempla politica*”, *uo.*, 115–134.

91 „*Exclamat mirabundus Lipsius ob hoc Andreae factum: O multa in hoc facto insignia...*” Lásd RÉVAY, *De monarchia...*, 14. A *Monita* vonatkozó helyét lásd LIPSIVS, *Monita...*, 133.

92 A mű tartalmi ismertetései: BÓNIS, *Révay Péter...*, 61–71; TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 127–138. Nemcsak a *De monarchia*, hanem a *Commentarius* esetében is tévesnek tartom azt a leegyszerűsítő értelmezést, hogy Révay csupán lehetséges exemplumok gyűjtemények tartotta volna a magyar történiát. Vö. TESZELSZKY, „Révay Péter...”, 111–112.

93 RÉVAY, *De monarchia...*, 4, 5, 10, 18.

94 *Uo.*, 127.

kétségkívül emlékeztetnek Lipsius művére. De nem csupán a németalföldi szerzőre kell gondolnunk. Antonio Guevara nevezetes munkáját, a *Horologium principum* című, Marcus Aureliusról szóló áléletrajzot – valójában fejedelemtükröt – is meg kell említeni, amelyet Révay sokszor idéz művében (egyszer nevesítve is),⁹⁵ és mintha a módszerét is átvenné. Amikor ugyanis az elbeszélést megszakítva, a szövegen belül, mintegy aforizma-szerűen, kurzív betűvel levonja a tanulságot egy adott esemény után, azzal határozottan Guevara eljárására emlékeztet.⁹⁶

Többször előfordul viszont olyan eset is, amikor Révay megfogalmaz valamely intést, tanulságot, majd ezután külföldi történelmi példákat hoz. Ez az eljárás már egyértelműen Lipsius felé mutat. A formailag is legpontosabb egyezés a *Monita* gyakorlatával Zsigmond király bebörtönzésének elbeszélésénél figyelhető meg. Az uralkodó túlzott szigorúsága, majd emiatt elszenvedett fogsága kapcsán Révay figyelmeztet: vigyázzanak a fejedelmek, nehogy a hatalmukat kérlelhetetlen szigorra használják fel (*videant itaque principes, ne summa potentia ad summum rigorem et severitatem abutantur*). Majd az intés után jön XI. Lajos francia király, aki vérengzéseiért – szól a példázat – súlyosan megfizetett élete végén.⁹⁷ Hasonló módszert követ Révay akkor, amikor Orseolo Péter *tyrannis*-át beszéli el. A király kényuralma kapcsán jellemzi a zsarnokságot, ami nála egyebek mellett azt jelenti, hogy az uralkodók csak jelentéktelen ügyekben hirdetnek országgyűléseket, mert azok korlátoznák „étvágyukat”⁹⁸ – itt is látszik a Lipsius és Révay nézetei közötti mélységes szakadék. Majd következnek az elrettentő példák, így a hajdani Anglia, ahol az országgyűlés csak formális volt, illetve ismét XI. Lajos, aki a rendek összehívásának még az emlegetését is törvénysértésnek vette.⁹⁹

Végül álljon még itt a fent már más szempontból említett részlet, az uralkodó elzüllésének ecsetelése II. István uralkodásánál, ahol a történelmi példa Tiberius lesz, de Révay megidézi Nerót is.¹⁰⁰ Itt akár közvetlen kapcsolat is sejthető a *Monitá*val, mert abban ugyancsak szerepel e két uralkodó, mint gyászos exemplum a *De principum inclinatione* („a fejedelmek lehanyatlásáról”) című fejezetben.¹⁰¹ Ha viszont nem lipsiusi

95 Uo., 31. Nem nevesített idézetek: uo., 7. (*illud est gloriae ... ignoto se credit*); 9. (*saepe enim monarchas ... concedit*); 13. (*non enim ... potiti sunt*) stb. (Összesen nyolcat találtunk.) Az itt említett részek Guevaránál, a fenti sorrendben: Antonio de GUEVARA, *Horologium principum, sive de vita M. Aurelii imp. libri III.* ([Lipcse]: Grosius, 1611), 59–60, 108, 45–46. Guevara művére, illetve magyar recepciójára lásd HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, *Historia litteraria* 10 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 56–65. (Révayt nem említi.)

96 Így például az első példa Péter király kapcsán: „...usque adeo tetra bellua est, et prope fatale malum regnis, princeps improbus.” RÉVAY, *De monarchia...*, 4. A módszert az egész műben alkalmazza. Guevara 1611. évi kiadásában úgy oldották meg a közvetett szentenciák kiemelését, hogy azok első (két) szavát kiskapitálissal szedték. Lásd GUEVARA, *Horologium...*, c1r, c1v, c2r, 2, 3, 4 et passim.

97 RÉVAY, *De monarchia...*, 30–31.

98 „...breviter, illud agere, quod ex disciplina tyrannorum prodiit. Illi enim velut in summa potestate constituti, turpe putantes aliorum monitis obsequi, administrationem negotiorum regni non amplius ex consilio, sed ex libidine sua et paucorum peragunt, publicos conventus, quos ad coërcendum appetitum suum servire cognoscunt, non nisi de rebus levibus indicunt...” Uo., 3.

99 Uo., 3–4.

100 Uo., 9.

101 LIPSIVS, *Monita...*, 118–119. A két szöveghelyre még lásd TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 130.

hatással van dolgunk, akkor ez a részlet is Révay tacitista szemléletére, Tacitus-ismertetére hozható fel példaként.

Összegzés

Lipsius magyarországi recepciója sokat kutatott, s meglehetősen szerteágazó probléma. Az alábbiakban megkísérlem összefoglalni, hogy a fentiek miben járulhatnak hozzá e recepció jobb megértéséhez. Úgy tűnik, hogy a *De constantia* volt igazán népszerű hazánkban. Rimay költészetében ez a mű hagyott mély nyomot – ahogy ezt Bene Sándor korábbi tanulmányában kimutatta¹⁰² –, s amint láttuk, Révay *De monarchiájában* is akadálytalanul teret nyert a Lipsius által újragondolt stoikus elmélet a gondviselés, a végzet és a szükségesség viszonyáról. Ugyanígy a mulandóság melankolikus ábrázolása is többször feltűnik Révaynál, miként a címadó *constantia*, az állhatatosság erénye, amely nála és Rimaynál is fontos szerepet kap.

A *Politica* hazai recepcióját egyértelműen kisebbnek és ellentmondásosabbnak kell tartanunk. Ugyancsak Bene Sándor mutatta be, hogy Rimay a Lipsius-hoz írott levelében – talán tudatosan – félremagyarázta a művet, mégpedig a legproblematisabb részt, a vallás és az állam kapcsolatáról szóló fejezetet. Révay történeti művében pedig nem jelenik meg a *prudencia mixta*, vagyis az erkölcsileg kifogásolható politikai cselekvés, illetve sohasem úgy jelenik meg, hogy a szerzőnk helyeselné vagy mentetné az uralkodónak a *saját* alattvalóival szemben elkövetett bűneit. Révay szerint egy esetben lehet az uralkodó ilyen módon *prudens*: a külpolitika, illetve a külfölddel való háború során. Ekkor szerinte is szerepet játszhat a hideg államérdék, valamint a hatalom megőrzésének és kiterjesztésének nem teljesen tiszta módszerei. Ezeknél a szövegheleynél kiérződik Révay szavaiból a Machiavelli utáni politikai irodalom, és egyenesen Lipsius *Politicája* is, ahogy azt az igazságos és igazságtalan háborúk kérdése kapcsán is láttuk. Igaz, e hatás csak felületi, és semmiképpen sem hangsúlyos.

Emellett két mozzanat esetében figyelhető meg Lipsius és a korabeli államrezonirodalom befolyása a *De monarchiában*: egyrészt a zsarnokság és a zsarnokká züllő uralkodó témájának gyakori felbukkanásában, másrészt az uralkodói erények és „hibák” folyamatos tematizálásában. A zsarnok alakja erősen tacitusi színezetű Révaynál. A nagy antik mintakép jelenléte a műben lehet részben közvetlen, de bizonyosan közvetett is, és bizonyosan nemcsak Lipsiustól ered.

Hatással volt még szerzőnkre Lipsius *Monitája*, azaz történelmi példatára, amely a történelmet úgy láttatta, mint az uralkodó számára hasznos és megszívlelendő exemplumok sokaságát. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy ezen a téren, vagyis a történelem királytűkörré alakításának vonatkozásában Guevara *Horologiumának* hatása szintén teljesen egyértelmű Révaynál. Ennek a két szerzőnek a nyomdokain a magyar királyok helyes vagy helytelen cselekedetei a *De monarchiában* sokszor exemplumként interpretálódnak, majd a fejedelmeknek címzett intés után jövő külho-

102 BENE Sándor, „Rimay műzsája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 271–339.

ni történelmi példák még inkább erősítik a lipsiusi párhuzamot. A tanulságok levonásakor azonban a tudós koronaőr gyakran másfelé kanyarodik, mint hajdani példaképe. Így például a zsarnokság megnyilatkozásának tekinti az országgyűlés mellőzését, míg Lipsiusnak ez eszébe sem jutna (nála a zsarnokság a fizikai erőszaknál és a fegyveres elnyomásnál kezdődik).¹⁰³

Vagyis Révay – autonóm gondolkodóként – nem vette át kritika nélkül a lipsiusi nézeteket. Ő abban a hitben élte le életét, hogy a rendi kiváltságokat, az országgyűlésen kivívott jogokat, a nemesi nemzet szabadságát nem lehet eltörölni, kijátszani, megkerülni – ahogyan abban is hitt, hogy a más felekezetűeknek is joguk van templomhoz, saját egyházszervezethez, és nem csupán az egyéni lelkiismeret szabadsága illeti meg őket, hanem a nyilvános vallásgyakorlás is. Amit adaptálni tudott és akart a lipsiusi nézetekből és módszerekből, azokat eredményesen hasznosította; ám csak olyan mértékben, hogy az ő rendi politikai szemléletével ne konfrontálódjanak. A legszebb lipsiusi mű, a *De constantia* szeretete azonban – úgy látszik – nem múlt el nála, és élete utolsó, gyötrelmes éveiben fő műve, a *De monarchia* megírásakor is vigaszt és útmutatást nyújtott neki.

103 LIPSIUS, *Politica...*, 403.